

Ten geleide

De stoffering van het dagelijks leven

Gerard Rooijackers

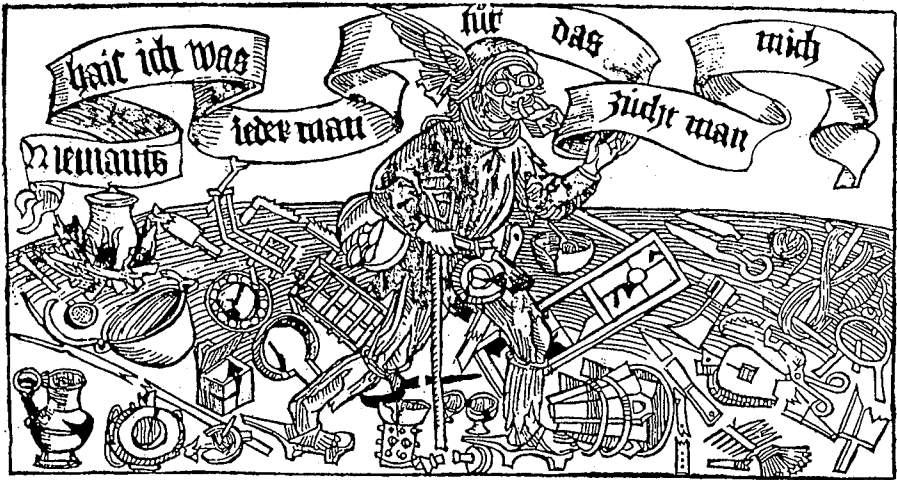
“Niemand is mijn naam, ik tors ieders blaam”, aldus een vroeg zestiende-eeuwse houtsnede uit Straatsburg waarop een man, die met een stok door allerlei gebroken huisraad loopt, figureert. Hij kleppert met zijn houten trippen tussen kapot gevallen eet- en drinkgerei, meubels, haardgerief en werktuigen voor de vlas- en wolbewerking. Om alles goed te kunnen zien draagt hij een bril; opdat hij zal zwijgen is zijn mond verzegeld met een hangslot. Zijn hoofddekseel heeft vleugels; Niemand wordt namelijk geacht in hoog tempo overal en nergens te zijn. De voorstelling wordt op deze zogenoemde *Einblattdruck* in drie tekstkolommen, die onder de houtsnede staan, toegelicht. “Velen spreken over mij en toch zien zij me nooit. Bekijk me nauwkeurig, nu ik hier voor je sta. Ik ben degene die men Niemand noemt. Het huispersoneel kent me goed; ze gebruiken mij om zich te beschermen. Alles wat zij misdoen, wordt mij verweten”. Niemand figureert hierin als een ‘patroon’ voor het huishoudelijk personeel. “De bedienden, zowel jong als oud, laten me niet met rust. Ze breken schotels, schalen, potten en pannen en zweren dan dat Niemand dit deed”. Alles wat misgaat in het huishouden wordt Niemand in de schoenen geschoven: “als mijn mond niet op slot zat, zou ik zeggen dat ik me vaak bijzonder ergerde aan hen die onbeschaamd zovele leugens durven vertellen”.¹

Betekeningen en metaforen

Niemand treedt hier op als de zondebok die alle misstanden in huis op zich neemt. Als anonieme hersteller van de huiselijke orde raapt hij de wanordelijke scherven stilzwijgend op alvorens te vertrekken naar het volgende adres; het breken van huisraad was immers onvermijdelijk bij dagelijks gebruik. De afschrikwekkende wanorde op deze zogenaamde *Nemo*-prenten had een sterk normerende betekenis: een goed burgerhuishouden behoorde immers niet op deze wijze te functioneren. Door letterlijk een tegenbeeld te geven werd de norm van orde en netheid benadrukt. Met behulp van een dergelijke ‘negatieve zelfdefiniëring’ werd vorm gegeven aan het ideaal van eerlijk, ordelijk en zorgvuldig gedrag.²

Gebruiksvoorwerpen kennen doorgaans meerdere betekenislagen. Zo hebben de Niemand-prenten behalve een moraliserende en normatieve functie ook een educatieve rol gespeeld in een tijd waarin het huisraad zowel in omvang als in variëteit toenam.³ Het afgebeelde huisraad vormde min of meer de basisuitrusting van een modaal burgerhuishouden. Voor kinderen of andere sociale groepen zal de houtsnede derhalve een didactische functie gehad hebben. Daarnaast waren enerzijds het plezier van kunstenaars in het uitbeelden van de zichtbare en tastbare wereld, en de universele herkenbaarheid van het huisraad-thema voor de kopers van de

prenten anderzijds, factoren die de populariteit van dit genre verklaren. In huis hadden de prenten als wand- of meubelversiering tenslotte een grote decoratieve betekenis, waarbij het satirische karakter als een humoristische vermaning werd gewaardeerd.

Afb. 1. "Niemants hais ich / was jeder man tut / das zücht man mich".
Gekleurde houtsnede, detail van los blad (365 x 250 mm.).
Jörg Schan, Straatsburg, omstreeks 1507 (Bayerische Staatsbibliothek,
München, Einblatt I, 47. Olim abdij Sankt Tegernsee).

De houtsnede maakte de prent toegankelijk voor een groot en ongeletterd publiek. De betekenis ervan wordt evenwel sterk bepaald door de begeleidende tekst, waarin de voorstelling tot in details werd geduid. Niemand is sprekend opgevoerd, waarbij de vernielzuchtige meiden en knechten, evenals de heer of vrouw des huizes die dit gedrag met lede ogen aanzien, een prominente rol spelen. Als beschermer van het onmondige personeel vormt Niemand in feite een 'patroon' van de meiden en knechten, een soort *Sanctus Nemo* die we ook uit preekparodieën en fictieve heiligenlevens kennen.⁴ Het Niemand-thema zal dan ook een zekere populariteit gehad hebben in kringen van al dan niet geletterde dienstmaagden en -knechten die, evenals de ambachtsgezellen, een eigen groepscultuur kenden. Gezien de prijzen van dergelijk drukwerk in de vroege zestiende eeuw is het niet waarschijnlijk dat zij dergelijke prenten zelf in bezit gehad hebben. Desalniettemin zal de reikwijdte van de 'beeldboodschap' juist in deze kringen relatief groot zijn geweest en zich verder hebben uitgestrekt dan de feitelijke bezitters alleen.⁵ Het huispersoneel werd op de werkplek met dergelijk beeldmateriaal geconfronteerd. De berijmde teksten nodigen uit tot voorlezen en memoriseren, zodat ze een plaats gevonden zullen hebben in de orale cultuur van die tijd. Deze omstandigheden wijzen kortom op mogelijke vormen van intensieve interactie tussen de verschillende culturele circuits met hun in sociaal-cultureel opzicht gedifferentieerde interpretaties.

Uit de vijftiende en vooral zestiende eeuw zijn verschillende, doorgaans met houtsneden geïllustreerde, edities van gedichten bekend waarin het huisraad prominent figureert. In deze werkjes uit bijvoorbeeld Neurenberg (circa 1480 en 1544), Straatsburg (ca. 1510) en Basel (1569) zien we karakteristieke opsommingen, soms zelfs per vertrek, van gebruiksvoorwerpen die destijds tot de uitzet van aanstaande paren behoorden. Dergelijke berijmde lijsten waren uit didactisch en mnemotechnisch oogpunt geliefd en werden ook op andere levensterreinen toegepast, zoals met betrekking tot opvoeding ('Kinderzucht') en tafelmanieren ('Tischzucht').⁶ Voorts bevatten de dichtwerken van stedelijke auteurs zoals Hans Sachs en Hans Folz vrolijk verpakte moralistische waarschuwingen: 'jongeman weet waar je aan begint wanneer je een huishouden wilt stichten want dit heb je allemaal nodig ...' In het anonieme dichtwerk *Der Haussradt* met als motto *Der Haussradt bin ich genannt / Manchen güten gellen wol erkannt*, uitgegeven te Basel in 1569, is onomwonden sprake van misogynie. Vrouwen jagen je op kosten en bezorgen je veel ellende. Het weergegeven huisraad verwijst hier telkens naar de huiselijke zorgen waarmee de echtgenoot wordt geconfronteerd. Het is tevens een vermaning tegen het pronken met veel en luxueus huisraad ("Mit wenig halt man auch wol huß").⁷

Er is aldus sprake van een zekere 'huisraad-traditie' waarin ook de Niemandprenten en -teksten geplaatst kunnen worden. Ook sommige vroegmoderne emblematabundels, waarin eveneens veelvuldig huisraad figureert, behoren in zekere zin hiertoe. Een verschil is evenwel dat in de zeventiende- en vroeg achttiende-eeuwse emblemata van bijvoorbeeld Roemer Visscher, Jacob Cats of Jan Luyken doorgaans telkens een bepaald huishoudelijk voorwerp uit het huisraad als geheel wordt gelicht, waaraan een meervoudige, symbolische en moraliserende betekenis wordt gehecht. Luyken hanteerde bijvoorbeeld in zijn *Het leerzaam huisraad* alledaagse gebruiksvoorwerpen, zoals de emmer, bij wijze van religieuze metafoor:

Den Emmer houd: maar, was 't een Mand,
 Het zeeg'er uit, aan alle kant;
 Daar hoeft men 't kind niet van te reppen,
 Hoewel de Oude naauw'lyks weet,
 Dat hy zyn leven lang besteed,
 Om water met een Mand te scheppen.
 Dat water van Gods Heilig Woord,
 Dat hy geduurig hoord en hoord,
 maar laas zyn herten-vat is open,
 En 't gaat, gelyk het Spreekwoord luid,
 het een oor in, en 't aâr weêr uit,
 steeds is 't hem altemaal ontloopen."⁸

In het moderne etnologische onderzoek naar materiële cultuur gaat de belangstelling niet uit naar het voorwerp als zodanig, maar naar de rol en betekenis van het object in het gedrag van mensen. De intrinsieke status van een voorwerp (materiaalwaarde) vormt derhalve geen onderzoekscriterium. Daarentegen staat de door de specifieke maatschappelijke context bepaalde ('nominale') waarde centraal, zoals bijvoorbeeld de betekenis van een voorwerp als statusobject, of als groeps-

afbakenend en cohesiebevorderend object. Parallel aan het economisch taalgebruik kunnen we dan ook spreken van sociaal-culturele inflatie en deflatie van materiële cultuur. Zoals kunsthistorici tot voor kort voornamelijk esthetische criteria aanlegden bij hun onderzoek, zo hanteerden de traditionele volkskundigen vooral sociale criteria die bijvoorbeeld impliceerden dat 'elitair' porselein en tinwerk buiten beschouwing bleven als niet behorende tot de 'volkscultuur'. Dat daarbij tevens veelal esthetische criteria werden gehanteerd, vormt een verklaring voor de grote aandacht in oude volkskundige studies van materiële cultuur voor 'volkskunst'. In de decoraties en sierlijke vormen kwam immers, zo dacht men, het 'oeroude stam- of streekeigen volkskarakter' tot uitdrukking. Thans is er duidelijk sprake van een zekere sociaal-wetenschappelijke convergentie tussen beide disciplines, waarbij kunsthistorici zich intensiever bezighouden met de meer alledaagse en ambachtelijke kunstnijverheid en massaproducten⁹, en volkskundigen tegenwoordig evengoed geïnteresseerd zijn in schilderijenbezit of het gebruik van relatief kostbare asiatica zoals porselein en sits.¹⁰ Kostbare en goedkope objecten, duurzame goederen en wegwerpstukken, fraaie of lelijke spullen, kunst of kitsch, zeldzaam of alledaags: ze zijn voor de etnoloog en cultuurhistoricus even interessant, gesteld dat ze verwijzen naar menselijk gedrag in heden en verleden.¹¹

In dit themanummer willen we kortom het stilzwijgen van Niemand doorbreken. Het is ons, evenals overigens de toenmalige heer of vrouw des huizes, niet zozeer te doen om de kapotte spullen, maar om de gebruikers of vernielers ervan. Of zij de objecten ook daadwerkelijk bezitten is hierbij van ondergeschikt belang. In tegenstelling tot de sociaal-economisch georiënteerde bestudering van materiële cultuur, waarbij vooral bezit en vermogen voorop staan, gaat het ons hier veeleer om de sociaal-culturele betekenissen en de gebruikstrajecten van voorwerpen. Afgezien van het bezitten, komen dan vooral handelingspatronen zoals toepassen, aanpassen, herstellen, weggooien, hergebruiken, stelen, pronken en schamen in beeld. De dingen ontlene juist aan de specifieke context van dergelijke gedragingen hun betekenis. Vandaar dat voor dit themanummer is gekozen voor de titel 'Mensen en dingen' waarbij de tekenwaarde van materiële cultuur centraal staat.¹²

Bronnen en methoden

Dat het gebroken en afgedankte huisraad, zoals we dat bij Nemo aantreffen, in de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd een dagelijkse realiteit is geweest, blijkt bijvoorbeeld uit de inhoud van beerputten, die de laatste jaren onderwerp van stadsarcheologisch onderzoek is.¹³ Onze 'wegwerpmaatschappij' blijkt aldus niet zo modern als op het eerste gezicht zou lijken. Archeologen vinden gigantische hoeveelheden afgedankt huisraad, waaraan we ondere andere een groot deel van onze kennis over het toenmalige consumentengedrag ontlene. Weggegooid worden blijkt bij archeologisch materiaal aldus niet het laatste stadium in het culturele gebruikstraject te zijn: archeologen, musea en ook het 'grote publiek' eigenen zich nu de objecten, ieder op zijn of haar manier, toe en hechten er betekenis aan. Welbeschouwd houden archeologen zich nagenoeg uitsluitend met afval bezig. Ook voor de studie van de meer recente materiële cultuur zou het de moeite waard zijn om

het afdanken en weggooien van dingen, hetgeen gepaard gaat met ingrijpende statusveranderingen (van gebruiksvoorwerp tot afval), meer systematisch te bestuderen. Zo bestaat in een stad als Amsterdam tot op de dag van vandaag in sommige buurten de gewoonte om overtollig huisraad eenvoudigweg uit het raam of in de gracht te kieperen. De foto op het omslag van deze aflevering getuigt van deze praktijk. Al naar gelang de staat worden de dingen dan soms weer hergebruikt door andere huishoudens of dienen ze uiteindelijk als speeltuig voor de straatjeugd.

Zoals een object voor de archeoloog vooral wetenschappelijke waarde heeft als de specifieke vondstomstandigheden bekend zijn, zo is het van essentieel belang om, wil men de in musea overgeleverde voorwerpen als bron gebruiken, te beschikken over precieze contextgegevens. De meeste museale collectionneurs waren in het verleden echter sterk objectgericht en noteerden in het beste geval slechts de plaats van herkomst. Veelal is de onderlinge samenhang tussen objecten uit een en dezelfde boedel weggefallen en weet men niet meer waar wat in huis gestaan heeft. Was het voorwerp nog in gebruik (dagelijks of incidenteel?), hing het als herinnering ter decoratie aan de muur of werd het alleen maar op zolder bewaard? Waar werd het voorwerp aangeschaft: op bestelling bij een ambachtsman, in een winkel, op de markt of bij een verkoper langs de deur? Of was het voorwerp ingebracht bij wijze van bruidsschat uit het ouderlijk huis van de vrouw? Zonder dit soort informatie over het specifieke gebruikstraject blijven de objecten slechts dode relicten van menselijk gedrag die worden gekoesterd in museale grafkelders.¹⁴

Historische voorwerpen kunnen de onderzoeker echter op een verkeerd spoor zetten. Men dient altijd bedacht te zijn op het mechanisme van de selectieve overlevering. Zo bestaat de misvatting dat in de zeventiende en achttiende eeuw de meeste kasten en kisten waren gemaakt van eikehout. Vergeten wordt echter dat de meeste meubels destijds waren vervaardigd van zachthout (zoals iep, wilg en linde) die de tand des tijds eenvoudigweg niet hebben doorstaan. Zijn de kleine Antwerpse devotieprentjes met duizenden bewaard gebleven vanwege de gewoonte ze in kerkboeken te bewaren, de grote religieuze en profane prenten, zoals de houtsnede van Niemand, zijn vanwege het specifieke gebruikskarakter en formaat niet of nauwelijks overgeleverd. Kunnen we ons in de musea verbazen over de degelijke uitvoering en rijke decoratie van het oude huisraad, de obligate goedkope en niet versierde gebruiksvoorwerpen zijn niet bewaard gebleven, verzameld of tentoongesteld. Met andere woorden: als we uitsluitend de, al dan niet gedocumenteerde, voorwerpen onderzoeken, is de kans groot dat een sterk vertekend beeld van de materiële historische werkelijkheid ontstaat.

Zo wijst Lamers in haar bijdrage op de beeldvorming die de thans nog gedragen klederdrachten veelal oproepen. Zijn deze streekdrachten als het ware bevroren of getraditionaliseerd tot statische stereotypen, de studie van andere bronnen zoals familiefoto's wijst juist op een meer gelijktijdige variatie in drachten al naar gelang van beroepsgroep, sekse, leeftijd en vermogen. Hoe belangrijk het documenteren van museumvoorwerpen is, blijkt uit de bijdrage van Rooijackers en Van de Weijer, die werkplaats en woonhuis van een koperslager met alle werktuigen en gebruiksvoorwerpen *in situ* konden optekenen. Daarbij werd tevens de so-

ciale omgeving van de ambachtsman door middel van interviews geraadpleegd. Was bij de overbrenging van het materiaal naar het museum dergelijk veldwerk (bestaande uit het opmeten en inventariseren, het veiligstellen en raadplegen van de bedrijfsboekhouding alsmede het mondeling documenteren) achterwege gebleven, dan zou de werkplaats slechts een museaal rekwisiet geworden zijn. Het materiaal zou dan immers alleen ter illustratie van de louter technische aspecten van het ambacht gepresenteerd kunnen worden. Via het veldwerk kon de kwetsbare context vastgelegd worden, waardoor de werkplaats een bruikbare historische bron is geworden. De resultaten van dergelijk onderzoek kunnen op hun beurt de museale presentatie meer diepte geven, waardoor de status van het museumvowerp die van een curieus rekwisiet overstijgt.¹⁵ In vele traditionele musea staat ten onrechte niet de mens maar het voorwerp centraal. Er wordt dan bijvoorbeeld slechts een ingerichte stijkkamer of werkplaats gepresenteerd zonder nadere informatie over de specifieke wooncultuur of bedrijfsvoering. Door de overgebrachte objecten adequaat te documenteren kunnen behalve kunsthistorische elementen of ambachtelijke technieken tevens sociaal-economische en culturele aspecten aan bod komen die recht doen aan het plaats- en tijdgebonden leven en werken van mensen.

Een bron in het kwadraat vormen schilderijen en prenten. Als stoffelijk object kennen zij specifieke gebruikstrajecten die tot op heden in Nederland nog nauwelijks systematisch zijn onderzocht. Wie bezat bijvoorbeeld welk type schilderij (zoals landschappen, familieportretten, religieuze voorstellingen) en waar werd het opgehangen? Werden de prenten op meubels of staldeuren geplakt, ingelijst, verknipt, begraven of opgegeten, om enkele uiteenlopende gebruiksmogelijkheden aan te duiden.¹⁶ Een volkskundige vragenlijst die in 1992 door het P.J. Meertens-Instituut aan een groot aantal correspondenten in Nederland werd verstuurd, leverde bijzonder waardevolle informatie over juist deze aspecten op, waardoor aan het in prentenkabinetten en musea vooral vanwege de iconografie bewaarde populaire beeldmateriaal een naar tijd, ruimte en sociale groep gedifferentieerde etnologische dimensie kan worden gegeven.¹⁷ Anderzijds kunnen schilderijen en prenten gezien worden als de materiële dragers van afbeeldingen. Voorstellingen kunnen dan vanwege hun beeldinhoud als iconografische bron dienen. Hierbij dient echter een specifieke bronnenkritiek gehanteerd te worden waarbij zowel de maker(s) en de beeldinhoud als de beeldreceptie van belang zijn.¹⁸

Met name Corbeau en Lamers gebruiken beeldmateriaal als bron.¹⁹ Onder meer aan de hand van afgebeelde keukentaferelen en emblemata laat Corbeau zien dat de zeventiende-eeuwse Hollandse keuken als 'cultureel object' omgeven was met symbolische noties die refereerden aan categorieën zoals mannelijke en vrouwelijke domeinen, publieke en private ruimten alsmede reinheid, orde en deugd versus vervuiling en chaos. Gebruikt deze auteur het beeldmateriaal slechts als additionele bron, het betoog van Lamers is geheel gebaseerd op een iconografische bron die voor de moderne tijd overvloedig voorhanden is, doch tot op heden slechts spaarzaam is benut door wetenschappers, namelijk foto's. Het betreft hier echter een uiterst bedrieglijke bron die met de nodige omzichtigheid gehanteerd dient te worden. Foto's bieden namelijk, in tegenstelling tot wat men wellicht geneigd is te denken, geen objectieve weergave van de werkelijkheid, maar juist een subjectieve

selectie, interpretatie en arrangement van die realiteit. Het beeld wordt met andere woorden in hoge mate bepaald door de specifieke cultuurdiagnose van de fotograaf. In het geval van de familieportretten die Lamers overwegend heeft gebruikt, dienen we ons telkens te realiseren dat het in studio's met attributen geëscèneerde situaties betreft die wat pose en uitstraling aangaat sterk gebonden waren aan conventies, en waarbij uit commercieel oogpunt zoveel mogelijk rekening werd gehouden met de wensen van de klant. De beeldinhoud informeert ons voornamelijk over de beste of zondagse bovenkleding waarmee men voor de dag wilde komen. De daagse werkkleding treffen we op dergelijke portretfoto's niet of nauwelijks aan. Vanaf omstreeks 1900, wanneer het fotograferen steeds meer door amateurs wordt beoefend, en ook informele familiekiekjes in de albums terecht komen krijgen we de alledaagse kledij beter in beeld. Ook hier spelen conventies steeds een rol: zo poseert men graag voor of bij statusobjecten zoals de woning, het schip of het vee. Ook de gebruiksintentie van de foto's kan bepalend zijn voor de bronwaarde. Zo is een prentbriefkaart-opname weliswaar veelal technisch gezien beter, maar als etnologisch document doorgaans minder bruikbaar vanwege bijvoorbeeld de voorkeur voor folkloristische stereotype arrangementen. Dat studio- en familiefoto's voor het kledingonderzoek een belangrijke bron kunnen zijn toont Lamers overtuigend aan door het materiaal te onderwerpen aan een seriële analyse.²⁰ Door van een groot aantal foto's over een periode van tachtig jaar (ca. 1860-1940) de afgebeelde personen te traceren, krijgt zij in tijd en sociale ruimte greep op variaties en ontwikkelingen in de drachten te Bunschoten.

Een seriële bron die reeds lange tijd bekend is en sinds de introductie van de computer in het historisch onderzoek veelvuldig wordt gebruikt zijn de boedelbeschrijvingen. Deze werden meestal namens de overheid door een notaris of schepen opgemaakt om bij een sterfgeval de nalatenschap goed te kunnen beheren. Dergelijke inventarislijsten bevatten redelijk nauwkeurige opsommingen van wat zich in huis bevond en zijn naar vertrek of materiaal soort geordend en soms ook getaxeerd. Aangezien deze boedelbeschrijvingen in grote aantallen zijn overgeleverd vormen ze een belangrijke archivalische bron die, mits serieel geanalyseerd, inzicht kan verschaffen in de sociale en geografische spreiding van gebruiksvoorwerpen over een lange periode. Ook hier is het telkens essentieel om te beschikken over de nodige contextinformatie met betrekking tot de nalaters en hun families, teneinde de lijsten met gebruiksvoorwerpen de vereiste sociale diepte te kunnen geven.²¹ Zo hebben Dibbits en Doelman hun bijdrage over de slaapcultuur ten plattelande gebaseerd op de geautomatiseerde bestanden van het P.J. Meertens-Instituut waarin onder meer alle boedelbeschrijvingen van Maassluis en Maasland zijn verwerkt. Op deze wijze konden zij, naar plaats en sociale groep, tamelijk nauwkeurig de toename van het aantal bedden en slaapvertrekken over de periode 1665/1730-1900 traceren. Met name uit de detaillering van de onderzoeksresultaten blijkt het belang van deze bron: ontwikkelingen verlopen zelden lineair maar veel eerder in golfbewegingen, waarbij tempo- en cultuurverschillen tussen sociale groepen het ontwikkelingsbeeld nuanceren. Het is dan ook zeker niet zo dat aan het einde van de negentiende eeuw iedereen reeds beschikte over een eigen bed of slaappleaats; bij de arbeiders constateren de auteurs zelfs een lichte teruggang. Ook de

scheiding tussen wonen en slapen voltrekt zich heel gedifferentieerd, waarbij notabelen en gegoede middenstanders uiteindelijk de toon zullen zetten met een geheel eigen slaapcultuur waarbij handelingen als slapen in een open ledikant en het zich wassen en aankleden verhuizen naar afgebakende privéruimten.

Thema's en aspecten

Niet alleen wat betreft brongebruik en onderzoeksmethode is in dit themanummer getracht om variatie te bereiken, ook thematisch lopen de verschillende bijdragen sterk uiteen. Behandelen Dibbits en Doelman evenals Corbeau onderwerpen op het terrein van de wooncultuur met bijdragen over slapen, pronken en koken – waarbij in het laatste geval tevens aangesloten wordt bij thema's als voeding en architectuur – Lamers gaat in op de stoffering van het lichaam. In de laatste bijdrage staat de ambachtscultuur centraal, die niet alleen methodologisch en historiografisch wordt behandeld, maar tevens is geïllustreerd aan de hand van een concreet Zuidnederlands praktijkvoorbeeld door het strategisch opereren van een koperslager in een periode van ingrijpende maatschappelijke omstandigheden te belichten. De bijdragen kennen tevens een zekere chronologische spreiding. Handelt de bijdrage van Corbeau over de zeventiende en achttiende eeuw, Dibbits en Doelman betrekken daarbij ook de negentiende eeuw. Lamers situeert haar studie royaal rondom het breukvlak van twee eeuwen, waardoor de eerste helft van de twintigste eeuw duidelijk in het perspectief van de negentiende eeuw wordt geplaatst. Rooijackers en Van de Weijer beperken zich tot de twintigste eeuw, een periode die cultuurhistorische onderzoekers van materiële cultuur tot op heden schromelijk verwaarloosd hebben, waarbij de nadruk ligt op de naoorlogse periode.

Aangezien dit tijdschrift een forum wil zijn voor Nederlandse cultuurwetenschap, worden alle bijdragen gekenmerkt door een sterk cultuurgericht onderzoeksperspectief. Daarbij kunnen we op het gebied van de materiële cultuur, zoals op andere onderzoeksterreinen²², een drietal aspecten onderscheiden die van wezenlijk belang zijn om aan de dynamiek in het leven der dingen²³ recht te doen. Gedoeld wordt hier op dimensies als het produceren, distribueren en consumeren van voorwerpen. In het huidige onderzoek naar materiële cultuur ligt sterk de nadruk op het laatste aspect en kunnen we veel studies rekenen tot historische analyses van consumptiegedrag; het betreft in feite retrospectief marketingonderzoek.²⁴ Aanzienlijk minder aandacht van onderzoekers is uitgegaan naar de distributiekant van goederen. De geschiedenis van de colportage, die met name voor het afgelegen platteland van essentieel belang is geweest, vormt bijvoorbeeld een opvallende leemte, die duidelijk is ingegeven door de schaarste aan bronnen op dit gebied. Niettemin moet het mogelijk zijn om door middel van een inventief brongebruik, bijvoorbeeld door ook juridische bronnen (landloperij!) bij het onderzoek te betrekken, inzicht in deze sector te verwerven. Ook op het gebied van de meer sedentaire handel in de vorm van marktbedrijf en winkelwezen is nog het nodige onderzoek te verrichten, alhoewel hier reeds interessante aanzetten voorhanden zijn.²⁵ Wat betreft de productiezijde van goederen is de aandacht voornamelijk uitgegaan naar de technische, infrastructurele en sociaal-economische aspecten. Het betreft dan overi-

gens vooral bedrijfshistorische en industrieel-archeologische studies waarbij de manufactuur en huisnijverheid alsmede de boeiende overgang naar een meer fabrieksmatige productie vooral vanuit een economisch perspectief zijn behandeld zonder nader in te gaan op sociaal-culturele factoren en consequenties.²⁶

Afb. 2. De Markt te Tilburg in het begin van de twintigste eeuw. Boeren en handwerkslieden bieden hun goederen veelal rechtstreeks te koop aan, zoals Cato van Roessel die rechts voor de kerk de produkten van haar man, de koperslager Piet van Iersel, probeert te slijten. Foto Gemeentearchief Tilburg.

Aspecten als productie, distributie en consumptie moeten idealiter evenwel in samenhang beschouwd worden, waarbij men dient te bedenken dat in het proces van consumptie de gebruikers zich in feite op creatieve wijze de door producenten en distributeurs aangereikte goederen toeëigenen door er culturele betekenis aan te geven. Op deze wijze bezien bevat het consumeren elementen van (betekenis)productie en communicatie.²⁷ Anderzijds spelen producenten veelal tevens een grote rol bij de distributie van hun goederen. Ambachtslieden werkten bijvoorbeeld veel op bestelling, dreven naast de werkplaats tevens een winkel of hadden in stad of dorp vaste verkooppunten. Zo verkocht de vrouw van een Tilburgse koperslager omstreeks 1900 de door haar man geproduceerde goederen op een vaste straathoek bij de stadskerk waar het volk op marktdagen samendromde (zie afbeelding 2). Ambachtelijke en industriële producenten dienen hun aanbod telkens nauwkeurig af te stemmen op de mogelijkheden van distributie en de wensen van consumenten. Het betreft aldus een intrigerend krachtenveld dat aan het gedrag van mensen, of

zij nu producent, distributeur of consument zijn, dynamiek en betekenis geeft. Inzicht verkrijgen in de culturele aspecten en drijfveren van dit handelen staat in dit themanummer over materiële cultuur voorop. De stoffering van het dagelijks leven laat immers Niemand koud.

Summary

Men and objects. Meanings of material culture

Introduction: the furnishing of everyday life

In an early sixteenth-century woodcut the fictitious person Nobody strolls through a mess of broken domestic utensils. The picture contains several layers of meaning, ranging from a moralistic warning of the servants to an amusing decoration of the house. Besides the pictorial content, the application of these prints as material objects could also diverge widely. Because of their specific employment, vulnerable substance and format they are seldom preserved, in contrast to the little devotional pictures which were kept in prayer books. By analyzing the objects that survive we may easily get an erroneous view of historical material reality.

Modern ethnological research is not interested in objects as such, but in the specific role they play in the behaviour of people. In order to trace the meanings of objects it is essential to reconstruct the social, economic, religious and cultural contexts in which they flowed and functioned. In this thematic issue a wide range of sources is applied in studying material culture: probate inventories, photographs, objects, prints and paintings, artisan bookkeeping and oral knowledge. Besides a diversity in chronology (17th-20th century) and themes (cooking, showing off, sleeping, clothing, handicraft), attention focuses on such features as the production, distribution and consumption of material culture and the interaction between them.

1. "Niemants hais ich / was jeder man tut / das zücht man mich". Gekleurde houtsnede met xylo- en typografische tekst, los blad (365 x 250 mm.). Jörg Schan, Straatsburg, omstreeks 1507 (Bayerische Staatsbibliothek, München, Einblatt I, 47. Olim abdij Sankt Tegernsee). De geciteerde passages zijn vertaald door de auteur. Afgebeeld in G. Ecker, *Einblattdrucke von den Anfängen bis 1555. Untersuchungen zu einer Publikationsform literarischer Texte* (2 dln., Göttingen 1981) nr. 79, afb. 25. Zie voor een uitgebreide bespreking G. Rooijackers & A. van den Berg, 'Niemand en de boodschap van de dingen. Europese "volksprenten" als cultureel medium in de vroegmoderne tijd', in: H. Kleijer, A. Knotter, F. van Vree (ed.), *Tekens en teksten. Cultuur, communicatie en maatschappelijke veranderingen vanaf de late middeleeuwen* (Amsterdam 1992) 29-44.
2. Vgl. P. Vandenbroeck, *Beeld van de andere, vertoog over het zelf. Over wilden en narren, boeren en bedelaars* (Antwerpen 1987).
3. Vgl. J.R. ter Molen, A.P.E. Ruempol, A.G.A. van Dongen (ed.), *Huisraad van een molenaars-weduwe. Gebruiksvoorwerpen uit een 16de-eeuwse boedelinventaris* (Rotterdam/Amsterdam 1986).
4. Zie bijvoorbeeld 'Van sinte Niemant / ende van zijn wonderlijk leven / groote macht ende heerlijkheyt', in: *Veelderhande geneuchlijke dichten, tafelspelen ende refereynen*. Opnieuw uitgegeven vanwege de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden (Leiden 1899), 150-156; J. Nomz, *Iemant en niemant, zinspel* (Amsterdam: Izaak Duim, 1768) (betreft een toneelspel naar Isaak Vos uit 1645; met dank aan Arie van den Berg). Vgl. ook J. Koopmans & P. Verhuyck, *Sermon joyeux et truanderie (Villon - Nemo - Ulespiègle)* (Amsterdam 1987).
5. Vgl. Nils-Arvid Bringéus, *Bildlore. Studiet av folkliga bildbudskap* (Stockholm 1981) en: H.G. Snell, 'Beeldlore. De studie van beeldende volkskunst', *Volkskundig bulletin* 10 (1984) 64-70.
6. Th. Hampe, *Gedichte vom Hausrat aus dem XV. und XVI. Jahrhundert. In Facsimiledruck herausgegeben mit einer Einleitung* (Drucke und Holzschnitte des XV. und XVI. Jahrhunderts in getreuer Nachbildung, 2; Straßburg 1899).
7. E. Major, 'Der Hausrat'. *Ein Basler Gedicht vom Jahre 1569 in Faksimiledruck herausgegeben mit einer Einleitung* (Drucke und Holzschnitte des XV. und XVI. Jahrhunderts in getreuer Nachbildung, 14; Straßburg 1912).
8. Jan Luiken, *Het leerzaam huisraad, vertoond in vyftig konstige figuren, met godlyke spreuken en stichtelyke verzen* (Amsterdam 1711) 89.
9. Vgl. C.W. Fock (ed.), *Nederlandse kunstnijverheid en interieurkunst*. Opgedragen aan prof. Th H. Lunsingh Scheurleer (= *Nederlands kunsthistorisch jaarboek* 31 (1980); Haarlem 1981); R.M. van Heeringen, A.M. Koldewij, A.A.G. Gaalman, *Heiligen uit de modder. In Zeeland gevonden pelgrimstekens* (Zutphen 1987).
10. H. Dibbits & G. Rooijackers, 'Materiële cultuur tussen zee en vasteland. De diffusie en receptie van asiatica in de Republiek', in: C. Davids e.a., *De Republiek tussen zee en vasteland. Externe relaties en hun interne effecten in de economie, de cultuur en de staat* (Amsterdam 1994, ter perse).
11. Vgl. K. Köstlin & H. Bausinger (ed.), *Umgang mit Sachen. Zur Kulturgeschichte des Dinggebrauchs*. 23. *Deutscher Volkskunde-Kongress in Regensburg vom 6.-11. Oktober 1981* (Regensburg 1983), en recent: G. Korff, M. Rexer, H.-U. Roller (ed.), *13 Dinge. Form, Funktion, Bedeutung* (Stuttgart 1992); *The global and the local. Consumption and European identity*. Fourth conference on Research in Consumption, Amsterdam, 8-11 September 1993 (4 dl.; Amsterdam 1993). Voor een beknopt internationaal historiografisch overzicht zie: R.-E. Mohrmann, 'Perspektiven historischer Sachforschung', *Schweizerisches Archiv für Volkskunde* 88 (1992) 142-160.
12. Deze titel werd overigens eerder, zij het ten behoeve van artikelen en niet voor zelfstandige publicaties, gebruikt door H. Baudet, 'Mensen en dingen. Inleiding tot een historisch onderzoek van consumentengedrag', *Tijdschrift voor geschiedenis* 82 (1969) 250-269 en G. Rooijackers, 'Mensen en dingen. Beschouwingen over materiële volkscultuur', in: Ch. de Mooij & R. van de Weijer (ed.), *Rijke oogst van schrале grond. Een overzicht van de Zuidnederlandse materiële volkscultuur, ca. 1700-1900* (Zwolle/'s-Hertogenbosch 1991) 8-21.
13. J. Baart e.a., *Opgravingen in Amsterdam. 20 Jaar stadskernonderzoek* (Amsterdam/Haarlem 1977); J. Thijssen (ed.), *Tot de bodem uitgezocht. Glas en ceramiek uit een beerput van de 'Hof van Batenburg' te Nijmegen, 1375-1850* (Nijmegen 1991). Vgl. voor de benadering van materiële cultuur in de archeologie: I. Hodder, *Reading the past. Current approaches to interpretation in archeology*

(Cambridge 1986); Idem, *The archeology of contextual meanings* (Cambridge 1987), en Idem (ed.), *The meanings of things. Material culture and symbolic expression* (Londen 1989).

14. Rooijakkers, 'Mensen en dingen', 18. Het belang van dergelijke informatie wordt onder meer treffend geïllustreerd door H. Nicolai, 'De genealogie van het voorwerp: dierbare voorwerpen en familie-cultuur bij de Kingma's te Makkum', in: P. te Boekhorst, P. Burke, W. Frijhoff (ed.), *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1850. Een historisch-antropologisch perspectief* (Meppel/Heerlen 1992) 285-318.

15. Vgl. hiervoor tevens K.S. Kramer, 'Überlegungen zum Quellenwert von Museumbeständen für die Volkskunde', *Kieler Blätter zur Volkskunde* 7 (1975), 5-19; H. Ottenjann, 'Systematische Quellendokumentation in der Region als Kontext musealer Sammlungen', in: Idem (ed.), *Kulturgeschichte und Sozialgeschichte im Freilichtmuseum* (Cloppenburg 1985) 102-120; Idem, 'Alltagskultur. Dokumentation durch das Volkskundemuseum. Zur Erforschung der historischen Sachkultur', *Zeitschrift für Volkskunde* 85 (1989), 1-18. Bij het mondeling documenteren kunnen objecten en foto's een grote rol spelen, vgl. A. Kuntz, 'Erinnerungsgegenstände. Ein Diskussionsbeitrag zur volkskundlichen Erforschung rezenter Sachkultur', *Ethnologia Europaea* 20 (1990) 61-80.

16. Vgl. W. Frijhoff, 'Devotieprentjes als bestanddeel van culturele praktijken', *Volkskundig bulletin* 16 (1990) 350-378.

17. Het betreft vragenlijst nr. 63 (1992): 'Prenten in huis en voor kinderen (volks- en kinderprenten)'. De resultaten van deze enquête zullen in een afzonderlijke publikatie verwerkt worden.

18. Vgl. voor een dergelijke visueel-antropologische benadering C. van der Heijden & G. Rooijakkers, *Kempische boeren en Vlaamse vissers. Kunstenaars en volkscultuur omstreeks 1885: Victor de Buck en Joseph Gindra* (Eindhoven 1993).

19. Zie hiervoor onder meer: J.-P. Sosson, *Documents iconographiques et culture matérielle. Iconografische bronnen en materiële cultuur. Actes de la journée d'étude du 19 Octobre 1984* (Brussel 1985, *Archief- en bibliotheekwezen in België*, 25) en W. Brückner, 'Spiegel des 15. und 16. Jahrhunderts. Probleme der Identifikation von Sachkultur auf Bildzeugnissen', *Volkskunst* 19 nr. 1 (1987) 40-46.

20. Zie voor volkskundige toepassingen van seriële bronnen: G. Wiegelmann, 'Von der Querschnittanalyse zur seriellen Analyse', *Rheinisch-westfälische Zeitschrift für Volkskunde* 26-27 (1981-1982) 235-248; R.-E. Mohrmann, 'Möglichkeiten und Grenzen quantitativer Analysen zur städtischen Volkskultur. Drei norddeutsche Fallbeispiele', *Ethnologia Europaea* 14 (1984) 65-79; U. Meiners, 'Research into the history of material culture. Between interpretation and statistics', *Ethnologia Europaea* 20 (1990) 15-34.

21. Vgl. onder meer A. van der Woude & A. Schuurman (ed.), *Probate inventories. A new source for the historical study of wealth, material culture and agricultural development* (= AAG-Bijdragen, 23; Wageningen 1980); M. Baulant, A. Schuurman, P. Servais (ed.), *Inventaires après-décès et ventes de meubles: apports à une histoire de la vie économique et quotidienne (XIVe-XIXe siècles)* (Louvain-la Neuve 1987); Th. Wijsenbeek-Olthuis, *Achter de gevels van Delft. Beziel en bestaan van rijk en arm in een periode van achteruitgang (1700-1800)* (Hilversum 1987); A.J. Schuurman, *Materiële cultuur en levensstijl. Een onderzoek naar de taal der dingen op het Nederlandse platteland in de 19e eeuw; de Zaanstreek, Oost-Groningen, Oost-Brabant* (Wageningen/Utrecht 1989); J.J. Voskuil, 'Boedelbeschrijvingen als bron voor de kennis van groepsvorming en groepsgedrag', *Volkskundig bulletin* 13 (1987) 30-58.

22. Vgl. J.J. Kloek & W.W. Mijnhardt (ed.), *De productie, distributie en consumptie van cultuur* (Amsterdam/Atlanta 1991).

23. Vgl. G. Komrij, 'Het leven der dingen', *NRC-Handelsblad*, Cultureel supplement, nr. 1061 (19-3-1991) en A. Appadurai (ed.), *The social life of things. Commodities in cultural perspective* (Cambridge 1986).

24. Vgl. M. Douglas & B. Isherwood, *The world of goods. Toward an anthropology of consumption* (Londen 1979); D. Miller, *Material culture and mass consumption* (Oxford 1987); L. Weatherill, *Consumer behaviour and material culture in Britain, 1660-1760* (Londen / New York 1988); J. Brewer & R. Porter (ed.), *Consumption and the world of goods* (Londen 1993).

25. Vgl. bijvoorbeeld E. van den Boogaart, R. van Gelder, W. Nikkels (ed.), *Geordend en gedrukt. Vier eeuwen Nederlandse handelscatalogi* (Amsterdam 1985); R. Laermans, 'Vrouwen leren consumeren. Over de historische rol van de warenhuizen in de doorbraak van de moderne consumptiecultuur', in: H. Kleijer, A. Knotter, F. van Vree (ed.), *Tekens en teksten. Cultuur, communicatie en maatschappelijke veranderingen vanaf de late middeleeuwen* (Amsterdam 1992) 191-204; F.L. Jansen, *Kledinghandel in transitie. Een eeuw detailverkoop te 's-Hertogenbosch. Oorsprong en ontwikkeling van het familiebedrijf 'A.F. Jansen', 1889-1987* (Tilburg 1991).

26. Vgl. bijvoorbeeld het *Jaarboek voor de geschiedenis van bedrijf en techniek* 1 (1984) -.

27. Vgl. M. de Certeau, *The practice of everyday life* (Berkeley enz. 1984). Studies waarin deze aspecten zijn geïntegreerd: D. Roche, *La culture des apparences. Une histoire du vêtement (XVIIe-XVIIIe siècle)* (Parijs 1989), en: J. de Vries, 'Between purchasing power and the world of goods. Understanding the household economy in early modern Europe', in: J. Brewer & R. Porter (ed.), *Consumption and the world of goods* (Londen 1993) 85-133. Als voorbeeld van min of meer 'heimelijke' consumptie zie bijvoorbeeld R. Maines, 'De zege van de elektrische vibrator. Maatschappelijk verhulde technologieën', *Wetenschap en samenleving* 42 nr. 4 (1990) 6-17.